NYITOTTSÁG ÉS ELKÖTELEZETTSÉG

TANULMÁNYKÖTET BÁRDOSSY ILDIKÓ 60. SZÜLETÉSNAPJÁRA

NYITOTTSÁG ÉS ELKÖTELEZETTSÉG

Tanulmánykötet Bárdossy Ildikó 60. születésnapjára

PTE BTK Neveléstudományi Intézet –
PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola
Pécs, 2013

A kötet szerkesztői
Andl Helga, Molnár-Kovács Zsófia

Lektor
Kozma Tamás

Felelős kiadó
Ambrusné Kéri Katalin

Kiadó
PTE BTK Neveléstudományi Intézet –
PTE BTK „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Borítóterv
Molnár-Kovács Zsófia

Borítókép
Moldován István alkotása (mozaik, 1964.)
PTE BTK 7624 Pécs, Ifjúság u. 6. „B” épület

ISBN 978-963-642-578-4

Nyomdai munkák: Digitprint Kft. Pécs, Felsővámház u. 5.

A tanulmányok tartalmáért a szerzők felelnek.

A szerkesztők munkáját a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 *Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program* című kiemelt projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

TARTALOM

Dékáni köszöntő ....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Köszöntő...**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

A NEVELÉS- ÉS OKTATÁSTÖRTÉNET HORIZONTJÁNHIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

Kéri Katalin: Fordítóiskolák a középkori Toledóban ..**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Zsuzsanna Gerner: Zwei Frauen aus zwei verschiedenen Milieus – Merkmale ihrer Briefe im Lichte des sozialen Umfeldes adeliger Frauen im 19. Jahrhundert ....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Zsuzsanna Mária Takács: Das Gábor Bethlen Kollegium von Nagyenyed in der Zeit des Dualismus ....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Molnár-Kovács Zsófia: A középiskola intézménytípusa a dualizmus korában...**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Bohonya Réka: Életreform és új nevelés**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Nagy Adrienn: Női kereskedelmi szakoktatás Franciaországban a XIX-XX. században......................................**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

OKTATÁSPOLITIKAI MOZAIKOK........... HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

Arató Ferenc: A tankerületi szabályozás egy lehetséges szubszidiáris modellje..**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Andl Helga: Amikor bezár egy iskola....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Lakatos Szilvia: A nemzetiségi oktatás Magyarországon a 20. században ....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

ROMOLÓGIAI METSZÉSPONTOK .... HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

Cserti Csapó Tibor: Romológiai kutatási központok a Közép-Kelet Európai Régióban ....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Forray R. Katalin: Romológia szak és tanárképzés.....**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Orsós Anna: Ambivalencia az anyanyelv és identitás kapcsolatában . **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Beck Zoltán: A metaforikus cigány .... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

FELSŐOKTATÁS ÉS TANÁRKÉPZÉS .... HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

Balázsovics Mónika: Változó tanárképzés .... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Dudás Margit: A tanulás tervezése és értékelése – mozaikok a pécsi kísérő szemináriumok történetéből .... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Mrázik Julianna: Képzés és reflexió. A tanári felkészítés vizsgálata – egy kutatás vázlata .... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Orgoványi-Gajdos Judit: Tanárjelölt hallgatók stratégiai gondolkodásának fejlesztése .... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Varga Aranka: Kooperativitás a felsőoktatásban. **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Dezső Renáta Anna: Produktív tanulás – nem középiskolás fokon **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Györgyi Zoltán: Tanulói utak a felsőoktatásban . **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

NEVELÉSPSZICHOLÓGIA ÉS TANULÁSLÉLEKTANHIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

Láng András: Nemi különbségek az istenképben – egy kvalitatív pilótavizsgálat eredményei..................... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Révész György: Korai hatások az iskolai karrier alakulásában ...... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Bálint Ágnes: Miről árulkodnak az aranyköpések? ..... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

PEDAGÓGIAI NÉZŐPONTOK.................. HIBA! A KÖNYVJELZŐ NEM LÉTEZIK.

Vass Vilmos: A tartalom-alapú tantervi megközelítés a tananyag kiválasztása és elrendezése tükrében...... **Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

Huszár Zsuzsanna: Felfüggesztett lélegzet..........**Hiba! A könyvjelző nem létezik.**

KÉRI KATALIN: FORDÍTÓISKOLÁK A KÖZÉPKORI TOLEDÓBAN

Összefoglaló:
A középkori Toledo városa kiemelkedő és több szempontból máig példa értékű helyszíne volt különböző vallások és kultúrák együttélésének, kiváló keret tudósok, fordítók és művészek alkotói tevékenységéhez. A tanulmány – a történelmi háttér rövid felvillantásával – arról ad áttekintést, hogyan folyt a város fordítóiskoláiban az ókori és középkori tudományos művek, az azokban foglalt eredmények latin és héber nyelvre való átültetése. A fordítóiskolák virágzásának két korszaka volt a középkori Toledóban: egyrészt a 12. században, Raimundus püspök patronálásával születtek fontos fordítások, másrészt pedig később, egy másfajta történelmi-politikai környezetben X. Bölcs Alfonz uralkodása alatt részesültek jelentős figyelemben és támogatásban a fordítók és tudósok. Ez az írás egyrészt az ő személyükről és a lefordított művekről, másrészt az akkoriban használt fordítási technikákról ad rövid összefoglalást, utalva a téma legfontosabb nemzetközi szakirodalmára.

Kulcsszavak: nevelés- és művelődéstörténet, multikulturalizmus, fordítóiskola

Kultúrák keresztútján

A 8. században az Ibériai-félszigetre lépő arabok és berberek magukkal hozták Hispániába az iszlám kultúráját. A Keletről és Észak-Afrikából érkezett seregek új, az európaitól nagyban különböző életvitelt, nyelvi és tudományos ismereteket közvetítettek, keveredve azonban a félsziget lakosságával, sajátos, mind az iszlám, mind pedig a keresztény-zsidó civilizáció szempontjából egyedülálló világot alakítottak ki kontinensünk délnyugati szegletében. Az akkori Andalúziában (amit a középkorban *al-Andalúsznak* neveztek) virágzott a keleti és nyugati hagyományokat ötvöző zene és a költészet; a tudósok az antik ismeretek közvetítése mellett csodálatos eredményeket értek el a legkülönfélébb tudományok, mint például a matematika, a csillagászat, a kémia és az orvoslás terén; bámulatra méltó iskolákat és könyvtárakat emeltek; a mezőgazdaságban valóságos „zöld forradalom" zajlott le a kontinensünkre hozott új növényeknek, művelési, öntözési technikáknak köszönhetően. Átalakult és valóban művészetté nemesedett a gasztronómia; a keleti ruhaanyagoknak, bőröknek köszönhetően kifinomultabb lett az öltözködési kultúra, elegánssá és divatossá vált a kiművelt be-

széd és viselkedés. Építészetileg örökbecsű alkotásokat hoztak létre az akkori aranykezű és kiváló arányérzékű, nagyszerű ízlésű muszlim mesterek.

Al-Andalúszban – gyakori hatalmi harcok és belviszályok ellenére – hosszabb-rövidebb időre megvalósult a béke, a *pax islamica*, voltak évszázadok, amikor viszonylagos nyugalomban és gyakran mai szemmel nézve megdöbbentő szimbiózisban éltek együtt muszlimok, keresztények és zsidók. A félsziget egyik kulcsfontosságú városa hosszú évszázadokon át a Tajo folyó fölé magasodó sziklás területre épült Toledo, a korábbi vizigót főváros volt.

Virágos kertek, virágzó tudományok

Toledóba 714-ben érkezett a berber Tarik ibn Zyad vezette muszlim sereg. A város, amelynek viharos középkori történetét már számos történész kutatta, évszázadokon át megmaradt különböző népek és vallások találkozási csomópontjaként. Már a muszlim jelenlét korai éveiben éltek olyan tudósok a városban, akik Keletre utazva, aztán Hispániába visszatérve megismerték, illetve terjesztették a muszlim tudományosság eredményeit. A források szerint a 9. században például a tunéziai Aghlabida dinasztia (800-909) fővárosát, a virágzó Al-Kayrawánt keresték fel sokan a toledóiak közül, de tanulni utaztak mindenhová, ahol csak új ismereteket reméltek. A legnevesebb kortárs hazai hispanista így idéz egy korabeli (névtelen) arab forrást a város jellemzőiről: Toledót „mindenfelől rendkívüli vidékek fogják körül: virágzó tanyák, hatalmas birtokok, megközelíthetetlen erődítmények. Északról az al-Sarrat (La Sierra) hatalmas hegyei határolják, ahol annyi a juh és más kis állat, hogy bősége és gyors növekedése révén az egész ország számára elegendő." (ANDERLE, 1992: 21)

A 11. századtól kezdve Toledo egyre inkább kiemelkedett a muszlim kultúrát terjesztő, fordítóműhelyekkel és kitűnő iskolákkal rendelkező európai (ezen belül hispániai) helyszínek közül, különösen a berber Banu Dhi Nun dinasztia uralkodása alatt. Az 1043-1073 között uralkodott al-Mamún herceg idején jelentősen fejlődtek a tudományok. Az emír, aki pártfogolta a tudósokat, költőket és művészeket, gyönyörű épületeket és kerteket építtetett, hogy a gondolkodók nyugodt, kellemes körülmények között dolgozhassanak. Akkoriban számos leírás született a pompázó város pazar palotáiról, csobogó szökőkútjairól, mesés fürdőiről, az udvari mulatságokról. (SALAH, 2005: 4) A kutatók véleménye szerint a település határ-jellegének is köszönhető, hogy a muszlim tudományok közül a Koránt és a hagyományokat magyarázó vallástudományok különösen erősek voltak Toledóban. Emellett gazdag eredményeket hoztak az egzakt tudományok: olyan matematikusok dolgoztak a Tajo partján, mint al-Waqqadi, al-Tugibi, a geometriában jeleskedő Ibn al-Attar és Ibn Hamisz, akik csillagászattal is foglalkoztak. Ez utóbbi tudomány művelői között volt még a

11. századi Toledóban Ibn al-Bagunis, Ibn Wafid és a fiatal al-Zarqáli (latinosan Azarquiel vagy Arzachel).

A magaslatra épült csodálatos város páratlan földrajzi fekvésének köszönhetően al-Zarqáli és mások saját építésű asztrolábiumaikkal igen pontos méréseket végeztek. Európában nagy érdeklődés kísérte e csillagász *Toledói táblák* című művét, valamint több, korabeli muszlim csillagászati táblázatot és kézikönyvet is, aminek fontos oka volt az, hogy a Karoling-korban számos tudományos vita dúlt a keresztény naptárkészítéssel kapcsolatosan. Az idő, az ünnepek dátumának pontosabb meghatározása miatt szükség volt kapaszkodókra, még akkor is, ha azokat arab és berber tudósok nyújtották. Az égmegfigyeléseket serkentette továbbá a minél pontosabb tájékozódás igénye, főként a hajósoknál. A Toledói táblákat Kolumbusz Kristóf idejéig használta az egész kontinens, és csak latin másolatokban maradt fenn ez a mű *Tabulae Toletanae* címmel, amelyek a ptolemaioszi tábláknál sokkal pontosabbak voltak. A művet Cremonai Gerhardus fordította először latinra, és ezen alapultak később a Marseilles-i táblák, és a meridián-számításokat illetően szintén al-Zarqalira támaszkodtak a londoni, párizsi, pisai táblázatok készítői. Ezt használták 1149-ben London koordinátáinak kiszámításához is. (SALAH, 2005: 8)

A 11. századi Toledo tudománytörténetéből kiemelhető még az orvosok csoportja is, akiknek művei szintén páratlan ismeretanyagot tettek közzé, alapozva az ókori gyógyászati eredményekre, ám kiegészítve azokat saját tapasztalataikkal. Számos, orvoslásról, gyógynövényekről, gyógyszerészetről szóló munka is ismert volt latin vagy más fordításban. Al-Mamún herceg speciális étrenddel és egyszerű gyógyanyagok segítségével gyógyító udvari orvosa, Ibn al-Wafid (latinosan Abenguefit) (1008-1074) például a *Kitáb al-adwiya al-mufrada* című, latinul *Liber de medicamentis simplicibus* könyvével volt jelen az európai orvoslásban. (WÜSTENFELD, 1840: 83) A könyv, amelynek elkészítéséhez a szerző 25 éven át gyűjtötte az adatokat, nem csupán latin, hanem héber és katalán változatban is létezett, és tucatnál is többször kiadták a középkorban, latin változatát többször más orvosok művével egybekötve.

Híd a kultúrák között

Toledo muszlimoktól való visszafoglalása után (1085) is több vallás követői éltek és dolgoztak ott együtt, mégpedig példátlan eredményességgel. A városban maradt muszlimok és zsidók az oda érkező keresztényekkel máig tanulságos és gyümölcsöző együttműködést valósítottak meg. (KÉRI, 2007: 20) A damaszkuszi kardokkal vetekedő toledói pengék mellett a város szellemi termékei hozták meg a településnek a legnagyobb hírnevet. Minden jogi, vallási, életmódbeli, gazdasági és társadalmi különbség háttérbe szorult a jelentős, Toledóhoz és más helyszínekhez kötődő tudományos együttműködés érdekében a 11-

13. századi Hispániában. Azok a különböző népekhez, vallásokhoz tartozó emberek, akik a félszigetről és Európa más helyszíneiről Toledóban összegyűltek, és csoportjaik évszázadokon át ókori és középkori művek fordításával és értelmezésével, a szövegek másolásával és terjesztésével foglalkoztak, értékes és sajátos, manapság is sokszor emlegetett példáját mutatták a valódi együttműködésnek és együttgondolkodásnak. A „toledói fordítóiskola” elnevezés 19. századi történészektől származik, akik ezzel jelezték az arabról vagy héberről fordított – sokszor eredetileg antik görög és latin – szövegek középkori latinra történő átfordításának helyszínét és folyamatát. (A fordítások során a közvetítő nyelv leginkább a kasztíliai *romance* volt.) Ezek a fordítói erőfeszítések először spanyol földön, majd Európa-szerte óriási hatást gyakoroltak a tudományos életre, az egyetemi képzésre.[1]

Raimundus Jiménez de Rada (?-1152) toledói érsek ismerte fel először a vallási hovatartozástól, származástól független tudós emberek együttműködésének jelentőségét, ő adta a fordítási munkálatokhoz az első támogatást. (GONZÁLEZ PALENCIA, 1942) Ez volt a fordítóiskola első nagy fénykora, ekkor készültek például jelentős, arabra áttett és kommentárokkal ellátott művekből latinra ültetett Arisztotelész-fordítások. Később maguk a keresztény uralkodók, például a 13. században III. Ferdinánd (1201-1252), majd X. Bölcs Alfonz (1221-1284) vált a tudomány, a „toledói fordítóiskola” legfőbb támogatójává. Kétnyelvű, illetve két-három nyelvű fordítókkal dolgozó tudósok készítették latinra, héberre és más nyelvekre átültetett műveiket az arab nyelvű művek alapján. Érdekesség, hogy a városban a rekonkviszta után még 200 évvel is az arab nyelv volt a kereskedelem és a törvénykezés hivatalos nyelve, s az ott élő keresztények többsége kétnyelvű volt, és magát a latin nyelvet arab betűkkel írták, a spanyol királyok pénzeikre arab betűket verettek, és úgy a keresztények, mint a zsidók mindennapi életére és egyházi szertartásaira nagy hatást gyakorolt a muszlim kultúra. (GOOD, 1960: 86)

A 12. századi Toledóban a három leghíresebb fordító Cremonai Gerhardus (1117-1187), Domenico Gundisalvus (1110-1181) és Johannes Hispanicus (másik, szintén közismert nevén Sevillai Joannitius) (?-1180) voltak. Előbbi egymaga több mint 70 különböző témájú arab nyelvű könyvet fordított latinra. Gerhardus Itáliában született, és azzal a céllal ment Toledóba, hogy megtanuljon arabul és fordításokat készítsen. Fordításai közül kiemelkednek al-Zahráví, al-Razí (latinosan Rhazes), Ibn Színá (latinosan Avicenna), Banu Músza, al-Birúní, al-Farábí és mások művei. (ZAHOOR, 1992) Az ő munkássá-

---

[1] A Toledói Fordítóiskoláról minden fontosabb szakmunkát tartalmaz a következő elektronikus bibliográfia: Bibliografía Sobre la Historia de la Escuela de Traductores de Toledo.
http://www.uclm.es/escueladetraductores/historia/documentacion/bibliografia.asp [2013.08.15.]

gának is köszönhető, hogy a muszlim csillagászat legjobb munkái latin nyelven bekerülhettek az európai tudományosság vérkeringésébe.

A sevillai születésű Johannes Hispanicus Raimundus püspök támogatásával latin és castellano nyelvre ültetett át tudományos műveket, lefordította például al-Ghazzálí, Ibn Színá, Quszta Ibn Lúqá és al-Farghání (Alfraganus) néhány művét. Az al-Khwarizmi-féle matematikai szövegek lefordításával ő volt az, aki hozzájárult az indiai-arab számjegyek európai elterjedéséhez. Együtt dolgozott Domenicus Gundisalvus arkhediakónussal, aki nem csak fordított, hanem önálló filozófiai munkákat is írt. Gundisalvus feltehetőleg Johannes Hispanicus és egy másik, szintén toledói zsidó tudós, Ibrahim ibn Da'úd tanítványa volt. (ALONSO, 1946: 159; ALONSO, 1959) Egyikük avicennai, másikuk arisztotelészi alapokon állva képezte a tehetséges ifjút. Gundisalvus lefordította Ibn Színá *A lélek könyve* című munkáját, valamint Ibn Rusd (Averroës) *Colliget* című könyvét, mely az előző szerző kommentálását tűzte ki célul. Latinra ültette továbbá a *Secretum secretorum* című, pszeudo-arisztoteliánus munkát.[2]

A 12-13. században híres toledói fordítók voltak még Bath-i Adelardus, Chester-i Robertus, Michael Scotus, Zaragozai Sztephanosz, Hermanus Allemanus (Teutonicus), Tivoli Platón, Lunis-i Wilhelm és Tripoli Philipposz. Közülük többen is a tudományok iránti személyes érdeklődésüktől hajtva kezdtek fordítói munkába, mint például Bath-i Adelardus, aki élénken érdeklődött a matematika iránt, és ezért ő is nekilátott al-Khwarizmi *Aritmetika* című műve és al-Madzsrití csillagászati táblázatai lefordításának. Michael Scotus és Hermanus Allemanus fordítói munkássága főként azzal gyakorolt nagy hatást a középkori európai gondolkodásra, hogy lefordították Ibn Rusd arisztotelészi művekhez írott kommentárjait.

X. Bölcs Alfonz fordítói iskolái

A spanyol történelem egyik legnagyobb királya, a 13. században élt X. (Bölcs) Alfonz uralkodásának időszaka mindig is a történészi érdeklődés középpontjában állt. Egyrészt a királyságán belüli hatalmi harcai, másrészt aktív, végső célként a német-római császári trón elfoglalását kitűző politikája, harmadrészt pedig kultúra- és tudománypártolása miatt. (Az anyai ágon magyar származású – II. András leányának, Jolantának és I. Jaime aragóniai uralkodónak a lányaként született – Jolantával kötött házassága okán X. Alfonz Magyarországon is máig az egyik legismertebb spanyol király.) A spanyolországi tudományok és kultúra szempontjából személye szinte emblematikussá vált, hiszen toledói udvara nagy szellemi fellendülést hozott mindhárom monoteisztikus vallás köve-

[2] Műveinek digitalizált változatát ld. itt: http://www.larramendi.es/i18n/consulta_aut/registro.cmd?id=3070 [2013.07.23.]

tőinek, ezen felül összekötő kapocs volt az antik és a középkori szellemi értékek között. Uralkodása idején kiemelkedő csillagászati, jogi, orvosi és irodalmi művek születtek, ő maga is több művet írt. Trónra lépése után rögvest, már 1254. december 28-án elrendelte, hogy legyenek arab és latin iskolák. (MENENDEZ PIDAL, 1951: 366) Nem csupán az örökségként reá szállott toledói fordítóiskolát támogatta, hanem országa más városaiban is ösztönözte hasonló kulturális központok létrejöttét és működését. Toledo városán kívül, egyéb helyszíneken is támogatta az iskolákat és a tudományokat, mégpedig szem előtt tartva minden igazi értéket, bármely vallás képviselőjéhez tartozó is volt. Iskolát alapított Sevillában és Murciában, ez utóbbi városban például a matematikus al-Ricotí volt a fő támogatottja. Az 1250-es évek végétől mintegy tíz éves szünet állt be a fordítóiskolák működésében, hiszen a birodalom-építés, a murciai lázadás leverése, Niebla ostroma és Cádiz elfoglalása, illetve Portugália hovatartozásának kérdése lefoglalták Alfonz erejét. 1269-től azonban ismét újult erővel kezdett foglalkozni a tudományokkal és az oktatásügy kérdéseivel, és a korábbiaknál is sokkalta igényesebb fordítások készültek ebben az időszakban, és óriási méreteket öltött a könyvmásolás. (MENENDEZ PIDAL, 1951: 369) Az uralkodó és családtagjai egyházi központokból és más királyi udvarokból is kölcsönöztek tucatszám könyveket. Bölcs Alfonz iniciálékkal díszített kötetei között több olyan is megőrződött, amelyek képein a rajzolók – a korszak egyéb „szereplői", azaz lovagok, klerikusok, zsonglőrök, zenészek mellett – megörökítették a könyvmásolókat is, akik magas padokban ültek, lábuk zsámolyon nyugodott, kezükben pedig kések, kaparók, körzők, vonalzók és egyéb íróeszközök láthatók.

Kik és hogyan fordítottak?

A fordítások készítői között már az iszlám korai időszakától kezdve igen sok – eleinte abszolút többségben lévő – keresztény és zsidó tudóst emelhetünk ki, akik a tudományok művelésében is gyakran élen jártak. Fontos művelődés- és tudománytörténeti probléma annak feltérképezése és számon tartása, hogy a gyakran „arab"-nak titulált, ám valójában *arab nyelvű* tudományosság pontosan kiknek a vállán nyugodott a középkorban. Az arab(osított) nevet használó és a Korán nyelvén író személyek között ugyanis a középkor során mindvégig szép számmal akadtak nem arabok, akik ráadásul még csak nem is muszlimok voltak.

A fordítóiskolák esetében sokszor megfigyelhető, hogy egyes családok tagjai, illetve tanítói-tanítványi kapcsolatban álló személyek dolgoztak együtt hosszú éveken át. Így a fordítói tapasztalatok, a fordítási technikákkal kapcsolatosan felgyülemlett sokszínű tudás egyik emberről a másikra szállt, egy-egy újonnan csatlakozó fordítónak nem kellett mindent a nulláról kezdenie. A legtapasztaltabb fordítók is tudták azonban azt, hogy a legkiválóbb nyelvismeret, a

legjobban megválasztott fordítási technika sem adhatja vissza maradéktalanul egy adott szöveg eredeti értelmét. Azt igencsak ritkának tartották a korabeli szerzők, hogy egy fordító egyformán jól ismerjen két vagy több különböző nyelvet, nem is beszélve arról, hogy a nyelvismereten túl mennyire megkívántatik az adott tudomány (téma) beható ismerete. Moses ben Ezrá egy anekdotával világított rá ennek lényegére: egyszer egy muszlim tudós azt kérte tőle (a zsidó tudóstól), hogy mondja el arabul a Tízparancsolatot, mert ezzel akarta bizonyítani az arab nyelv felsőbbrendűségét. Ezrá erre azt felelte, hogy szívesen, amennyiben muszlim tudóstársa latinul előadja a Korán első szúráját. Így amaz belátta a fordításról való gondolkodásmódjának helytelenségét. (VERNET, 1999: 129)

A lehető leghitelesebb fordítások elkészítésére – a hibák és nehézségek felemlegetése és szem előtt tartása mellett – a korabeli tudósok megpróbálták a legnagyobb figyelmet fordítani. Ennek első előfeltétele volt a lehetőségekhez képest legpontosabb eredeti nyelvű könyvpéldány megszerzése, illetve ugyanannak a műnek és fordításainak több változatban való beszerzése. Az iszlám korai időszakától szerveződő könyvtárak és tudományos, fordítói központok hispániai vezetői és fenntartói is fontos feladatuknak érezték a könyvpéldányok felkutatását, összegyűjtését és őrzését, akár távoli helyszínekről megszerezve a főbb műveket. A vásárlás, csere és ajándékozás során gyűjtött műveket aztán (előbb vagy utóbb) lefordították, mégpedig gyakorta kettő vagy több személy. Nem volt ritka Toledóban sem, hogy egy művet egymástól függetlenül többen is átültettek latinra, *castellanó*-ra, héberre, esetleg úgy, hogy egymás munkáját javították is. Ismert volt a középkorban az a könyvkészítési forma, amikor egy adott köteten belül szerepeltették az eredeti szöveget és fordítását is, mégpedig úgy, hogy a fordításban megadták egy-egy kifejezés különböző jelentéseit. Gyakori volt ez a közlési mód a Korán, illetve a Biblia-kiadások esetében, de létezett számos más efféle, arab-latin vagy arab-görög nyelvű mű is.

A fordításokat nem mindig azok a neves tudósok készítették, akiknek a neve napjainkig fennmaradt. A leghíresebb fordítóiskolák vezető munkatársai gyakran kiadták az idegen nyelvű szöveget valakinek, aki „nyersfordítást" készített róla, azután a tudományágban is járatos fordító korrigálta, tudományos és nyelvi értelemben is javította, stilizálta a szöveget. Végül éppen azoknak a fordítóknak a neve és emléke merült feledésbe, akik a hosszú ideig tartó, aprólékos munkát végezték.

A fordítási technikák kapcsán elmondható, hogy többféle módszer is létezett. Bevett szokás volt például az, hogy minden egyes (görög, latin stb.) szónak megkeresték az arab jelentését, és így próbálták újra felépíteni arab nyelven a szöveget. Ez azonban gyakran nem vezetett igazán jó eredményre, tekintve, hogy nem minden idegen szónak létezett arab nyelvű változata. Ilyen esetekben a szavak csak átírásra, és nem valódi lefordításra kerültek. Eredményesebb megoldásnak bizonyult a szöveg tágabb részleteinek az átültetése, bár

ez is sok nehézséggel járt, hiszen a szintaxis, a mondatstruktúra e nyelveknél (görög-latin-arab) nem feleltethető meg teljesen.

Valaha Hunajn Ibn Iszháq (809-873) azt ajánlotta – s ő maga is így járt el –, hogy a fordítónak először meg kell értenie az egyes mondatokat, és utána kell átültetnie saját nyelvére. Ez a módszer azonban gyakorta nem bizonyult keresztülvihetőnek, lévén, hogy a fordításokat sokszor két ember végezte. Például egy olyan, aki kiválóan értett latinul, s valamennyire tudott arabul, és munkatársa, aki viszont az arabot beszélte anyanyelvi szinten, ám latin nyelvtudása gyengébb volt. Az Ibériai-félsziget területén az ilyen fordítói párosoknak közös nyelve általában a térségre jellemző „vulgáris" nyelv, a *romance* volt. (Más európai népek tudósai kivételesen nehezen boldogultak az Andalúziában fordított arab munkák latin változataival, mert azokat a fordítók telis-teli tűzdelték hispanizmusokkal. A spanyolországi zsidó közösségek tagjai például egy egészen sajátos, mások számára nehezen érthető nyelvjárást beszéltek.) (MENENDEZ PIDAL, 1951: 396)

Közvetítő nyelvet más földrajzi területeken is használtak a fordítók, Keleten például a perzsát (a görögről arabra, vagy a szanszkritról arabra történő fordítások során), Nyugaton az olaszt, a franciát, a katalánt ahhoz, hogy latinra vagy latinról fordítsanak. Feltételezhető, hogy léteztek olyan „munkafüzetek" (piszkozatok, nyersfordítások), amelyekben leírták az eredeti szöveg valamely nyelven való (korántsem kész és tökéletes) változatát, hogy azután finomítsák, átdolgozzák. A 13. századi Ibériai-félszigeten a korábbi fordítási technikák és munkafázisok kezdtek gyökeresen megváltozni. Bölcs Alfonz idejében a vulgáris nyelv már nem csupán mint közvetítő nyelv játszott szerepet a művek fordítása során, hanem – fejlődésének, illetve az olvasóközönség kiszélesedésének köszönhetően – fordítói célnyelvvé is vált. Európa-szerte főként ettől a századtól kezdve jelentek meg neolatin nemzeti nyelvekre fordított arab (és héber) nyelvű szövegek. (MENENDEZ PIDAL, 1951: 397)

A közbülső fordítási változatoknak, a különböző nyelveken készült példányoknak köszönhetően a középkorban egy adott szerző eredeti kéziratától gyakran igencsak különbözött a róla kiadott („végleges") fordítás. Többszörös áttételek következtében az eredeti mondanivaló olykor teljesen átváltozott, illetve bizonyos szövegrészek, kifejezések „rejtélyesek" maradtak a késznek mondott fordításban is. Ebből következik, hogy középkori források esetében nem lehet egy adott mű alapján végkövetkeztetéseket levonni, hiszen kéziratváltozatokról, kódex-családokról, átírt, megkurtított, kibővített stb. szövegekről beszélhetünk. A forráskritika- és értelmezés sikeressége érdekében mindig mérlegelni kell azt, hogy egy adott mű melyik példányát (elkészülésének melyik munkafázisát) tartjuk kezünkben. Megjegyzendő, hogy ez, a valójában igen fontos probléma gyakorta látens marad a kutatók számára, hiszen sokszor csupán egyetlen vagy igen gyér számú, töredékes vagy rossz állapotú változata

maradt fenn egyes kéziratos műveknek, így fel sem tűnik, miféle változatosság jellemezte az adott szöveg variánsait évszázadokkal ezelőtt.

A fordítói változatok mindig életszerű vallomások készítőjük nyelvi és tudományos ismereteiről, illetve munkamódszeréről. A szövegekben fellelhető hibák szintén fontos információkat hordoznak a készítőkről, történelmi korukról, és a tudományok akkori állásáról is. A kéziratok értelmezését nehezítik például a rosszul bekötött oldalak, a véletlenül vagy tudatosan kihagyott szövegrészek és a fordítók által elkövetett különböző hibák, például a szövegek félreértelmezése. Az eltérő nyelvek különböző betűkészlete is gondokat okozott, csakúgy, mint a kulturális jelenségek felületes, nem kielégítő ismerete, vagy az a jelenség, hogy az eredeti szöveget valamilyen prekoncepció miatt olvasták rosszul. Keresztény és muszlim fordítók részéről is előfordult, hogy saját (vallásos) ízlésüknek, tudásuknak megfelelően itt-ott változtattak az eredeti szövegen.

Az európai nyelvekben kiemelkedően sok olyan arab eredetű szó őrződött meg az évszázadok során, amelyek többsége a 10-13. század folyamán keletkezett, zömmel a toledói és más hispániai fordítói központokban, és arabról latinra fordított szövegekből vált ismertté kontinensünk lakói előtt. Ezeket – a főként csillagászati, orvosi, matematikai és más természettudományos területről való – arab kifejezéseket igazították az európaiak saját nyelvük nyelvtani-fonetikai szabályaihoz. Ki gondol ma már arra, hogy a kémia és alkímia, a szirup (és szörp), az alkohol, a lombik, a nadír, a zenit vagy az azimut szavak így kerültek a mi nyelvünkbe is?

Ez a téma messze túlmutat a nyelvtudomány, illetve az érdekesség szintjén. Egyrészt az arab nyelvből átvett szavak és kifejezések fényt vetnek arra, hogy egyáltalán mely tudományterületek eredményeit vették át a muszlimoktól az európaiak. Másrészt az effajta nyelvészeti vizsgálódás számos esetben pontosabbá – vagy egyáltalán lehetővé – teszi különböző középkori források belső forráskritikáját, és a tudományos szakkifejezések vándorlásának nyomon követésével tulajdonképpen megismerhetjük az egyes eszmék terjedésének útvonalát, azaz a kulturális transzmisszió irányát.

Epilógus

Toledo, a legendás város ma is ott magasodik a Tajo fölött. Karnyújtásnyira az égtől és pár vonatfüttynyi időre Madridtól, Spanyolország modern fővárosától. Kicsit álmos, szebb napokat is látott utcáit turisták hada lepi el napról-napra, róják a kötelező köröket El Greco, al-Mamún, Bölcs Alfonz és mások nyomait kutatva. A városban kézzelfogható közelségbe kerül a sokszínű hispániai történelem: nem csupán építészeti emlékekben, de gondolati síkon is szinte tapintható, hogy a kultúrák keresztútján járunk.

A múlt szép hagyományainak felélesztésével ez a város ma is példát mutat arra, hogyan lehet közelebb hozni egymáshoz a különböző nyelveket, vallásokat. 1994 óta működik újra (régi névvel, a középkorihoz hasonló célkitűzésekkel, ám merőben új, modern tartalommal és módszerekkel) a Toledói Fordítóiskola, ahol a spanyol-arab és spanyol-héber nyelvek szakavatott fordítóit képzik felsőszintű oktatás keretében.[3] A XIV. századi mudéjar stílusú palotában helyet kapott, az Európai Kulturális Alap által támogatott iskola jelentős, a fordításokhoz szükséges szakanyagot felölelő könyvtári központtal is rendelkezik. Kiadványaik, tudományos tanácskozásaik mutatják, történelmi kortól függetlenül milyen gyümölcsöző lehet különböző tudományágak és kultúrák képviselőinek együttmunkálkodása. Létrejött továbbá a közelmúltban egy olyan virtuális könyvtár, amely a városban a középkor időszakában lefordított munkák egy részét tárja elénk.[4] Toledo pár évszázadnyi Csipkerózsika-álom után a 3. évezredben újra az lett, ami régi dicsősége idején volt: útmutató csillag Hispánia sokat látott egén.

IRODALOM

ALONSO, Manuel (1946): Las fuentes literarias de Domingo Gundisalvo: el De processione mundi de Gundisalvo, y el K-Al-Aqida Al-Rafia de Ibrahim Ibn Dāwūd. Al-Andalus, XI, fasc. 1. 159-173.

ALONSO, Manuel (1959): Temas filosóficos medievales. (Ibn Dāwūd y Gundisalvo). Universidad Pontifica Comillas, Santander.

ANDERLE Ádám (1992): Spanyolország története. Móra Kiadó, Budapest.

GONZÁLEZ PALENCIA, Ángel (1942): El arzobispo don Raimundo de Toledo. Labor, Barcelona.

GOOD, Harry Gehman (1960): A History of Western Education. The MacMillan Company, New York.

KÉRI Katalin (2007): Vallások együttélése a középkori Spanyolországban. In: Kupa László (szerk.): Vallás és etnikum Közép-Európában. B & D Stúdió, Pécs. 13-24.

[3] La Escuela de Traductores de Toledo. Universidad de Castilla-La Mancha. http://www.uclm.es/escueladetraductores/presentacion/ [2013.07.23.]

[4] Biblioteca Virtual – Antigua Escuela de Traductores de Toledo. http://www.larramendi.es/traductores_toledo/i18n/micrositios/inicio.cmd [2013.07.23.]

MENENDEZ PIDAL, Gonzalo (1951): Cómo trabajaron las escuelas alfonsíes. Nueva Revista de Filología Hispánica, V, No. 4. 363-380.

SALAH, Zaimache (2005): Toledo. Foundation for Science Technology and Civilization. Manchester.

VERNET, Juan (1999): Lo que Europa debe al islam de España. El Acantilado, Barcelona.

WÜSTENFELD, Ferdinand (1840): Geschichte der Arabischen Aerzte und Naturforscher. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen.

ZAHOOR, Akram: (1992): Translators of Scientific Knowledge in the Middle Ages. In: Zahoor, Akram: Muslim history. 570-1950. http://www.cyberistan.org/islamic/Introl3.html [2013.07.23.]

Internetes forrás

Biblioteca Virtual – Antigua Escuela de Traductores de Toledo. http://www.larramendi.es/traductores_toledo/i18n/micrositios/inicio.cmd [2013.07.23.]

La Escuela de Traductores de Toledo. Universidad de Castilla-La Mancha. http://www.uclm.es/escueladetraductores/presentacion/ [2013.07.23.]